

Albert-Lőrincz Márton – Albert-Lőrincz Csanád

A monokulturális hagyomány és a multikulturalizmus

Bevezetés

A monokulturalizmus fogalma alatt valamely kultúra sajátosságaira, önállóságára, egységére és teljességére utal. Tartalmazza egy nép vagy népcsoport alkotott arzenálját, mindazt, amit saját történeti léte alatt megteremtett, létrehozott, kialakított, tárgyiasított, mentális, viselkedési vagy viszonyulási formában.

A nemzeti államok létrejötte a monokulturalizmusnak nemzeti jelleget adott, mivel a nemzeti kultúrák etnocentrikus értékekre épülnek. Az etnocentrikus kultúrák valamely nép vagy nemzet teremtett tárgyi és szellemi produktumát testesítik meg. Ideológiai kifejeződése az állampolgárság tartalmi komponenseiben jól kimutatható.

A múlt században a nyugati típusú társadalmak új jelenséggel szembesültek, a multikulturalizmussal. Ennek jórészt két eredője van. Az egyik a történelem, a másik a globalizáció.

A történelmi események következtében átstrukturálódó világban a multikulturalizmus sokféle módon vert gyökeret, például úgy, hogy az államhatárok módosításával nemzetrészek kerültek kisebbségi helyzetbe, vagy úgy, hogy a birodalmi törekvések kultúrákat tettek alárendelt vagy védekező helyzetbe.

A globalizációnak társadalmi eredője van, amennyiben a modern társadalmak új típusú kihívásait vesszük alapul, a társadalmi mobilitást, amelynek konkrét velejárója kultúrák migrációja és egymáshoz való közelebb kerülése. Ennek eredményeként a monokronikus kultúrák föllazulnak, képlékenyebbé válnak, mivel társadalmi szinten egyre erősebben nyilvánul meg a kulturális sokféleség.

A multikulturalizmus olyan tény, amely sajátos problémákat generál: egyrészt tovább él a monokulturalizmus hagyományának ápolása és féltése, másrészt kezelni kell a társadalmi-kulturális diverzitást. Első esetben a társadalom a kulturális sokféleség láthatatlanná tételére törekszik, második esetben a demokrácia eszközeivel próbálják kezelni a jelenséget. A demokratikus társadalmak a multikulturális modellt választották, de a valódi multikulturalizmusig a társadalomnak még hosszú utat kell bejárniuk.

1. A monokulturalizmus és a nemzeti kultúra

A nemzetté válás hosszú folyamat eredménye, amelynek kiteljesedését a napóleoni háborúk siettetették. A 19. század első felében született meg a *nemzeti eszme*, amelynek meghatározó szerepe volt a nemzetállamok kialakulásában, a

nemzeti önrendelkezés politikai és jogi alapjainak lefektetésében. A nemzetállamot mint államszervezeti modellt majdnem minden európai állam elfogadja. A nemzetállamok az egység eszméjére épülnek, ami megteremti a társadalmak monokulturális szerveződésének szervezeti feltételeit. Az európai szövetségi államok némiképp mellőzik a nemzetállam eszméjére épülő államegység mintáját, inkább a társnemzeti állam eszméjét tartják járható útnak. Azok az államok fogadták el a *társnemzeti demokrácia* államszervezeti modellt, ahol a társadalom etnikailag erősen tagolt tömböket alkot. Erre példa a svájci kantonális autonómiák államszervezeti egysége.

A nemzetállamok egységét nemcsak a földrajzi, hanem a kulturális egység is erősítette, ennek természetes megnyilvánulása a közös nyelv és a közös identitás-tudat. A nemzeti kultúrák egymással versengve konszolidálták a monokulturalitás értékének eszméjét. A monokulturalizmus így kapcsolódik szorosan egybe a nemzeti kultúra fogalmával. A politikai gondolkodást évszázadokon keresztül a nemzeti és a vele összekapcsolódó kulturális homogenitás eszméje határozta meg, amely mindenféle történelmi eseményt valamilyen módon legitímált.

A *monokulturalizmus* adott kultúra értékeit egységesítő fogalom. Egy-egy kultúra sajátosságaira, önállóságára egységére és teljességére utal. Tartalmazza egy nép vagy népcsoport alkotott arzenálját, mindazt, amit saját történelmi léte alatt megteremtett, létrehozott, kialakított, akár tárgyasított, akár mentális, akár viselkedési és viszonyulási formában. A monokulturalitás a népek, népcsoportok egységes és egyszínű megnyilvánulása. A hozzá tartozó személyek számára azonos értékű, egyformán érthető világ, az a társadalmi környezet, amelybe beleszületik, amelyet ért, megtanul, funkcionálisan használ és tovább ad, természetes és kiszámítható, értelmileg és érzelmileg hasonlóan dekódolható.

A monokulturalitás eszméje mint a nemzeti homogenitás megvalósítására irányuló törekvések alapja két irányban fejtette ki hatását: egyrészt megteremtette a nemzetté válás érzelmi-motivációs alapjait, másrészt elindítója lett a kisebbségek autonómiatörekvéseinek, a népek önrendelkezését megalapozó jogi felhatalmazás kivívásának. Salat Levente (2008) az ide vonatkozó kutatások (D. Moreno 2008; M. Collyer 2008; H. Lohm 2007; I. Liikanen, J. Virkkunen 2008; Y. Shahibzadeh, K. Selvik 2007; E. Frazer 1999) kapcsán megállapítja: a politikai közösségek hosszú távú fennmaradásának és szerveződési képességének ereje annál nagyobb, minél erősebb a közösség tagjai között fennálló kooperációra és kommunikációra való készség, amelyre akkor a legnagyobb az esély, ha a közösség tagjai egyazon nyelvet beszélnek, és ugyanannak a vallási és kulturális tapasztalatnak a birtokosai. Ellenkező esetben a kisebbségi közösségek könnyen marginalizálódhatnak, és ezt a helyzetet állapotélményként vagy/és emocionális élményként élik meg. A kisebbségi létélmény azért alakul ki, mert a többségi társadalom – sokféle motivációtól fűtve – nem képviseli méltányos

módon a kisebbség érdekeit, ami – végső soron – elvezet az autonómiatörekvések legitimációjához. A helyzet kezelésére találták ki az *állampolgárság* fogalmát.

Az állampolgárság egyazon jogi legitimációval ruházta fel az állam összes polgárát, függetlenül etnikai, nyelvi, politikai vagy kulturális másságától. Ennek a szemléletnek liberális alapjait találjuk meg Alexis de Tocqueville (1994) „*equal opportunity*” eszméiben, aki szerint a szabadság és az esélyek egyenlősége állampolgári jog, de a jog érvényességének a hasznos társadalmi aktivizmus, a szorgalom, a tehetség és az egyéni képességek alapján kell esélyt teremteni. Az állampolgárság intézménye a *liberális demokrácia* eszméjét erősíti, amely csak az individuális jogérvényesülésre terjed ki és korlátozza a kollektív jogérvényesítést. Nyilván fontos állomása a társadalmi demokráciák fejlődésének, de a társadalmak a közösségi szemléletű esélyegyenlőségek lehetőségeit is garanciákkal kell hogy biztosítsák. „A társadalom tagjai csak a közös állampolgárság birtokosai, de nem alkotnak közösséget” (Smootha 2002: 423). Az individuális jellegű jogfelruházás elégtelenségét igazolja, bármely államforma keretében legyen is, hogy az etnikai, nyelvi, vallási vagy más identitásmeghatározó által elkülönülő népcsoportok sajátos szükségleteire nincs tekintettel, és akadályozza, korlátozza vagy ellehetetleníti az ilyen jellegű jogokért folytatott küzdelmet. Nem veszi tudomásul, hogy „a társadalom tagjai nem csak állampolgárként definiálják magukat, hanem egy közösség tagjaként is, amellyel mint közösséggel azonosulnak” (Smootha 2002: 424). Salat Levente emlékeztet Ted Robert Gurr kutatásaira, miszerint kortárs világunkban nem kevesebb, mint 286 olyan etnokulturális közösség van a világon, amelyek autonómiatörekvéseiket politikailag is megfogalmazzák, érdekeik és az érdekképviselő szempontjából jobbnak, hasznosabbnak és méltányosabbnak vélvén az etnohomogenitást, politikai intézményesülési szinten is (Salat 2008: 13).

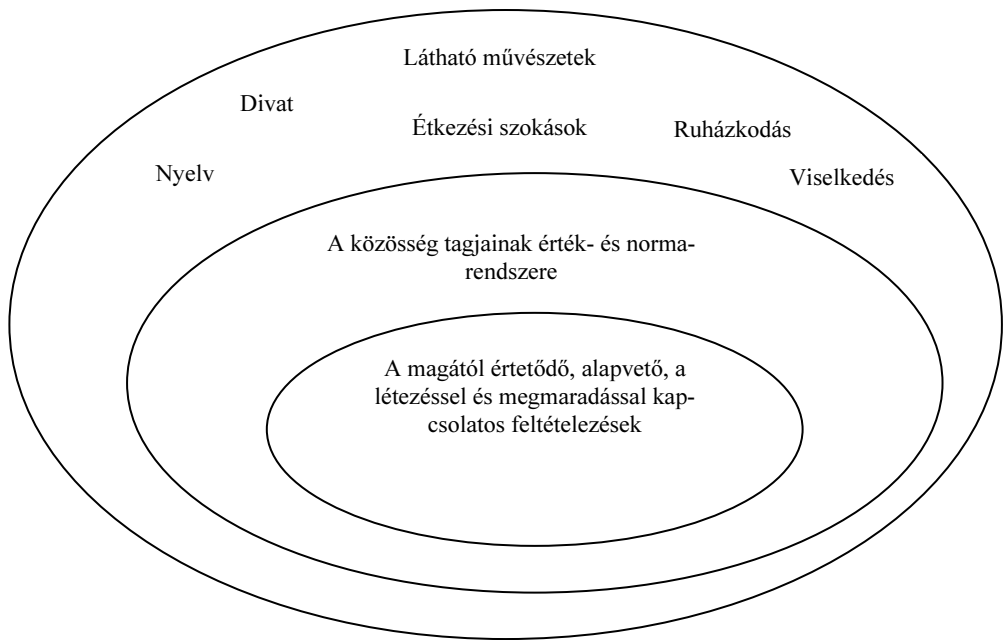
A nemzeti kultúráknak saját arcéle van, és ennek konzerválása közösségi és politikai törekvések középpontjában állnak. De vajon mi képezi, mi adja ezt a nemzeti kulturális karaktert. A válasz valószínűleg a közösségek eltérő kulturális azonosságára, illetve kulturális rétegspecifikumaira vezethető vissza.

A nemzeti kultúrák önálló és specifikus arculatát olyan sajátos vonások adják, amelyek a többnyire tanult egyéni és csoportmegnyilvánulásokban fejeződnek ki, és amelyek a társadalom történeti fejlődése során mentálisan beprogramozódnak a közösség tagjaiba, és a közösségi és egyéni viselkedésben és magatartásban konkretizálódnak. Az egyéni eredetű feltételek csak másodlagos szerepet kapnak. Farmer és Richman (1965) szerint a nemzeti kultúra meghatározó jegyei: a neveltetés, a társadalmi hatások, az intézményrendszer, a demokrácia szintje és más hasonló külső hatások (vö. Csath 2008: 73). Több kutató a kultúrák közötti különbségeket a kultúrák különböző dimenziói mentén azonosította.

1.1. A nemzeti kultúrák dimenziói

A kultúra szociológiai szempontból a népek saját életmódjának és életfelfogásának kifejeződése. Sok szociológus a kultúrát a *designe for life* (életfelfogás, életmód) értelmében definiálja. A kultúra valóban tartalmazza az emberek és csoportok saját meggyőződéseit, hitét, érték- és normakészletét, gyakorlati ismereteit és eszközhasználó készségeit, nyelvét, azokat az elemeket, amelyek saját azonosságukat meghatározzák. Ezek az elemek teszik összetéveszthetlenné a nemzeti kultúrákat (Bassis et al 1991).

Fons Trompenaars holland és Charles Hampden-Turner (2002) angol kultúrakutatók szerint a nemzeti kultúrák hármasszintűek: 1. a felületi, megfigyelhető külső réteg (tények), 2. a középső réteg (viselkedés), 3. legbelső réteg (a létezés, megmaradás, kollektív megküzdés problémamodelljei).

5. ábra. Trompenaars és Hampden-Turner: a nemzeti kultúrák rétegei (Csath Magdolna nyomán)

Ehhez a szemlélethez áll közel N. Hidalgo (1993) felfogása is, aki szerint a kultúra mint az ember alkotói teljesítménye és attitűdje, három szinten nyilvánul meg:

- ✚ a *konkrét szint* a kultúra látható, a felszínen megnyilvánuló dimenziója, mint például az öltözet, a zene, az ünnepek (anyagi kultúra);
- ✚ a *viszonyulási szint* azokat a magatartási és viselkedési módozatokat foglalja magába, amelyekben keresztül az egyén tisztázza és vállalja szerepeit, nyelvét, nemiségét, nonverbális kommunikációs kódjait, családi és társadalmi szervezeti formáit, amelyek tulajdonképpen tükrözik azt a módot, ahogyan az egyén megéri és magáévá teszi a saját kultúrájának értékeit (relacionális kultúra – viszonykultúra);
- ✚ a *szimbolikus szint* egy kultúra saját értékeinek és a bennük való hitnek a rendszere (szellemiség, hit, normarendszer), amely meghatározza a személy kulturális identitását (szellemi kultúra). (Hidalgo, idézi Nedelcu 2008: 20).

A fenti okfejtés alapján körvonalazódni látszik, hogy a kultúrának három összefüggő rétegmegnyilvánulása van: az anyagi kultúra, a relacionális vagy viszonykultúra és a szellemi kultúra. Az anyagi kultúrába a tárgyi, fizikai megjelenéssel bíró javak tartoznak, mint például az épületek, utak, gépek, járművek, szerszámok, könyvek, bútorok stb. A szellemi kultúra körébe soroljuk az ember szellemi alkotásait, mint például a vallást, a művészetet, az irodalmat, a filozófiát, az eszméket és meggyőződéseket, a szokásokat, az értékeket és elveket. A viszonykultúra az emberek és csoportok magatartását, viszonyulását fejezi ki, azt az élet és felfogásmódot, ahogyan értékeli és becsüli saját magát, másokat, környezetét, a világot. A kultúra fenti összetevői nem különülnek el egymástól, együttesen határozzák meg és jellemzik a tudatot. A nemzeti kultúrákat a közösség érték- és normarendszere által meghatározott, a legmélyebben megbúvó rétegsajátosságok, a szimbolikus megnyilatkozások egyediesítik.

A nemzeti kultúrák kutatói olyan dimenziókat kerestek, amelyek valóban megkülönböztetik ez egyiket a másiktól. A másságot tényként, értékként kezelik. Alább a legfontosabb megállapításokat Csath Magdolnára (2008) hivatkozva ismertetjük.

1. Kluckhohn & Strodtbeck

A kultúrákat az különbözteti meg egymástól, hogy a társadalom tagjai hogyan válaszolnak az ún. „*kulturális orientációkra*”: milyen az ember természete és az megváltoztatható-e, milyen alapra épülnek az emberi kapcsolatok (individualista, kollektivista, hierarchia), milyen a környezettel szembeni tisztelet foka (főléje kerekedni és leigázni, kihasználni, átalakítani, alázattal alázatni magát a természeti erőknél, harmóniát teremteni a természet és az emberi szükségletek között), milyen az emberek cselekvési attitűdje (aktív, szemlélődő, megfelelően reagáló a

helyzetekre), milyen az idő tisztelete és értékelése (döntéseiket a múltorientáció, a jövőorientáció vagy a jelen körülmények tekintetbe vétele uralja), milyen értelmezést kap az embert környező tér (tisztelik vagy nem tisztelik az egyén életterét). A fenti dimenziók alapján egyes nemzeti kultúrákat a determináltság (külső erőktől vagy tényezőktől való függés), másokat a liberalizmus („szabad akarat” érvénye) jellemzi (Csath 2008: 79–81).

2. Edward T. Hall

Hall szerint a nemzeti kultúrákat a *kommunikációs kultúra* teszi egyedivé. A kommunikációt mint a megértés eszközét elsőként vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy alapvetően kétféle kommunikációs kultúra létezik, a „kapcsolatépítő” és a „lényegre törő” kultúra. A „kapcsolatépítő” kultúrában az ember a metakommunikáció eszközeivel is kommunikál, hiszen a partnerek a nonverbális jeleket és jelzéseket ugyanabban az értelemben fogják fel, értik, így a verbális kommunikációban nem szükséges minden részletre kitérni. A „lényegre törő” kultúrát az jellemzi, hogy az apró részleteket is szóban kifejtik. A különböző kultúrából érkező emberek kommunikációs habitusa zavart kelthet a felek között (érzékletlenség, figyelmetlenség, türelmetlenség, agresszivitás, vagy a partnert kaotikusnak, megbízhatatlannak, körülményeskedőnek tartás). Mindkét fenti kultúra lehet poli- vagy monokronikus aszerint, hogy hogyan bánnak és hogyan tisztelik az időtényezőt. A „sokidejű” (polikronikus) kultúrában az emberek egyszerre több dolgot is hatékonyan végeznek (pl. telefonon beszélnek és közben írják a számlát és figyelik az ügyfél kérését). Az „egyidejű” (monokronikus) kultúrában a tennivalókat sorba beütemezve hajtják végre (Csath 2008: 85).

3. André Laurent

A nemzeti kultúrákat két szélsőség – a „kék” és „zöld” kultúra – közé helyezi egy 5-ös fokozatú skálán, annak függvényében, hogy az illető kultúrát milyen módon jellemzik az alábbiak:

- a) *az embernek a külvilággal, a természeti környezettel való kapcsolata* (beavatkozhat-e a környezet alakításába, vagy annak szeszélyeit fatalisztikusan vagy determinisztikusan kell fogadnia, és ennek mértékében érdemes vagy felesleges a kockázatvállalás);
- b) *a cselekedetek jellege* (aktív, teljesítményorientált, konkrét és számszerű, materiális vagy passzív, kapcsolat- és érzésektől függő, szubjektíven alátámasztható, spirituális);
- c) *a belső értékek* (milyen az ember alapvető természete, milyen jellegű az emberek közötti kapcsolat, interakció);

- d) *a tér értelmezése* (milyen mértékben mindenkié vagy egyéni);
- e) *A kommunikáció* milyen mértékben tényszerű (*law context*) és semleges (*neutral*), illetve érzések által vezérelt (*emotional*);
- f) *az idő értékelése* (milyen mértékben érték és erőforrás: maximálisan kell vele gazdálkodni vagy bőségesen áll rendelkezésre, ezért végtelenül soknak tekinthető). (Csath 2008: 81–84)

4. Geert Hofstede

Több dimenziót kutatva Hofstede az alábbi, a nemzeti kultúrákat megkülönböztető legfontosabb sajátosságokat sorolja fel:

- a) a hatalomtól való távolság, amely a társadalmi egyenlőség fokát, az osztályhoz tartozást mutatja;
- b) az egyéni (magánélet) vagy a közösségi érdekek elsődlegessége, amely alapján a társadalmak lehetnek individualisták vagy kollektivisták;
- c) a bizonytalansággal szembeni attitűd, amely szerint a társadalom vagy erősen bizonytalanságkerülő (amennyiben fél kiszámíthatatlantól, a véletlentől, a bizonytalantól), vagy gyengén bizonytalanságkerülő (amennyiben a kockázati tényezőket pozitív lehetőségnek tekinti);
- d) a férfiasság (versenyszellem, agresszió, szorítás) és nőiesség (együttműködés, emberi kapcsolatok, életminőség);
- e) az idődimenzió értékelése (a társadalom távoli célokat tűz ki, vagy a közvetlen, rövid távú érdekek vezetnek).

5. Fons Trompenaars és Charles Hampden-Turner

A nemzeti kultúrák azért különböznek egymástól, mert eltérések vannak abban, hogy:

- a) milyen az emberek viszonya a társadalmi szabályokhoz és a törvényekhez?
- b) milyen az egyének és a csoportok szerepe a társadalomban?
- c) kifejezhetőek-e az érzelmek a társadalomban?
- d) mekkora szerepet kaphat a magánélet az üzleti kapcsolatokban?
- e) hogyan lehet pozícióhoz jutni, előre lépni a társadalmi létrán?
- f) hogyan viszonyulnak az időhöz?
- g) hogyan viszonyulnak a természeti környezethez? (Csath 2008: 98)

Minél több dimenzió kerül egymáshoz közel a különböző nemzeti kultúrák találkozásakor, annál könnyebb, gyorsabb és hatékonyabb a multikulturális habitus kialakítása a nemzetek között.

6. Nancy J. Adler

A nők társadalmi értékelése, foglalkoztatása, vezető pozíciókban való alkalmazása, a nemi egyenlőség elismerése szempontjából tesz különbséget a nemzeti kultúrák között.

2. Multikulturalizmus – interkulturalizmus

A mai valóság rendkívül bonyolult képet mutat, amit akár a kultúra problematizálásának paradoxonaként is értelmezhetnénk, amennyiben egymással szembeállítjuk a monokulturalizmust és az interkulturalizmust. Egyrészt tanúi vagyunk a népek önrendelkezési törekvéseinek, az ún. autonómiamegmozgalmaknak (lásd a baszk, vallon, örmény, kurd, csecsen, tibeti, székelyföldi stb. szeparációs és/vagy autonómiatörekvéseket), miközben a globalizáció sodrásában élünk, másrészt a korábban homogénnek vélt nemzeti kultúrákban számos életmódbeli, mentalitásbeli, világnézetbeli, vagy akár gender- vagy osztályspecifikus réteggkultúra, szubkultúra vagy csoportkultúra élt egymás mellett.

Az első szempont (önrendelkezés és globalizáció) két ellentétes irányultságú törekvésre utal, amely törekvések mindegyikének középpontjában alapvetően a kulturális identitás kérdése áll. Mivel szembesülünk? Politikai tematizálással. Krémer Balázs szerint „az új politika minél szélesebb társadalmi csoportok munkaerő-piaci aktivizálását szem előtt tartva vetette fel az egyenlő lehetőségek, egyenlő esélyek kérdését. Mindezt leírhatjuk egyfajta tematikus bővítésként is, hiszen a nők emancipációja mellé felsorakoznak más csoportok is, amelyek az inkluzióra, az egyenlő lehetőségekre irányuló opciókat fogalmazznak meg (lásd például a fogyatékkal élők, etnikai kisebbségek és bevándorlók, a vallási kisebbségek, a szexuális orientációjukban ‘másak’ stb.). A tematikus bővítést azonban legfeljebb többé-kevésbé követte a politikai koncepciók és az alkalmazható politikai eszközök fejlődése. Mindmáig domináns eszköz maradt az az antidiszkriminációs jogszabályalkotás és jogalkalmazás, amely természete szerint nem képes pozitív mintákat adni, elvárásokat közvetíteni a társadalmi integráció erősítéséhez, legfeljebb szankcionálni és elrettenteni képes a hátrányos megkülönböztetés különféle megnyilvánulásait, és a hasonló megnyilvánulásokkal tudatosan vagy ösztönösen élő magánszemélyeket és szervezeteket” (Krémer 2009: 398–399).

A második szempont (a homogén kultúra megkérdőjelezése) logikáját követve azt mondhatjuk, hogy a monokulturális hagyományok is az interkulturalizmus jegyeit hordozták, a kulturális rétegdifferenciáltság vonatkozásában. Ilyen alapon tehát a nemzeti jellegű monokulturalitásnak is csak politikai definiáltsága lehet. A mai felfokozott érdeklődés csupán a korábban már meglévő, de nem konceptualizált multikulturalizmus újrafelfedezése és értelmezése, amely Ungvári Zrínyi Imre (2008) szerint egyesek számára „egyfajta intellektuális divat”, mivel „ezek a tendenciák kezdettől fogva jelen vannak a modern európai gondolkodásban, és a mai előtérbe kerülésük csupán egy régóta hatékony szemléletmód megerősödése és újrafogalmazódása a társadalmi kapcsolatok jelenlegi összetettségének a színvonalán” (Ungvári Zrínyi 2008, 11).

A multikulturalizmus vagy interkulturalizmus fogalmak magyar nyelvi megfelelője a *kultúraköziség*. A téma mint probléma a kortárs gondolkodásban jelent meg, a jelenkori társadalmi változások kényszere alatt. A multikulturalizmus fogalma akkor került be a szakterminológiába, amikor a világon megjelentek a globalizációs tendenciák, amelyek közelebb hozták egymáshoz a nemzeti kultúrákat. Mindazonáltal, a multikulturalitásnak korábbi megnyilvánulásai is vannak.

Ungváry Zrínyi Imre (2008) a kultúraköziség értelmezhetőségét két trendhez kapcsolja: a) kultúraköziség a saját múlthoz való viszonyban; b) kultúraköziség más kultúrákhoz való viszonyban. A *saját múlthoz való viszony* alatt a nemzeti nyelvekhez kapcsolódó, jól lokalizálható, vagy több nemzeti nyelvhez is kapcsolódó, régiókat magába ölelő kultúrák fejlődési idődimenzióját kell érteni, mint például a klasszikus és a modern európai kultúrák közötti különbségek. A *kultúraköziség más kultúrákhoz való viszonyban* értelmezve – az interkulturalizmusnak ez az értelmezése terjedt el és állandósult – az emberek, embercsoportok, fajok közötti értéktartalmú megkülönböztetésen alapul, és „a reflektálatlan etnocentrista álláspont alakjában jelentkezett” (Ungváry Zrínyi 2008: 16).

Úgy tűnik, hogy minden olyan esemény vagy folyamat, amely a történelem során egymáshoz közelített népeket, csoportokat, közösségeket vagy egyedeket, eszméket és ideológiákat, hiteket és vallásokat, kisebb vagy nagyobb méretekben a multikulturalitás jegyeit hordozza. A kereszténység vagy az iszlám –, hogy csak a két legelterjedtebb vallásról beszéljünk – olyan multikulturális világvallások, amelyek többféle népcsoportot egyesítenek egyetlen közös érték- és normarendszerbe, akiknek más és más a nyelvi, szokás és hagyománybeli, felfogás és viselkedési kultúrájuk.

Émile Durkheim (1858–1917) és Talcott Parsons (1902–1979) követőinek funkcionalista szemléletű szociológiája még azt hirdette, hogy a társadalmak működése csak a normák és értékek konszenzusával lehetséges, tehát, amint mondják, csak az egységes, monokulturális társadalmak funkcionálisak.

Az 1966. évi UNESCO-jelentés óta a multikulturalizmus kérdése nyomatékosan jelen van a politikai gondolkodásban is. A mai liberális társadalomkutatók ennek az ellenkezőjét állítják. Kimutatták, hogy a mai társadalmak strukturális változáson mentek keresztül, és ezekben érték- és normakonszenzus nem alakítható ki. A liberális felfogás közelebb áll a mai társadalmak reális helyzetértékeléséhez, hiszen ma már mindenki saját tapasztalatából tudja, hogy a kortárs társadalmak többnemzetiségű és többkultúrájú, azaz multikulturális társadalmak, még akkor is, ha egyes, az egységes nemzetállam eszméjéhez foggalkörömmel ragaszkodó állampolitikusok nem akarnak tudomást venni róla. A különböző statisztikák és források arról tanúskodnak, hogy a kortárs világ kifejezetten multikulturális jellegű. N. Glazer 1997-ben már könyvcímében hívja fel a figyelmet erre (*We are all multiculturalists now*, Cambridge, MA: Harvard University Press) Salat Levente (2008) három figyelemre méltó adatot ismertet a világ multikulturális valóságáról:

1. az 1966. évi UNESCO-jelentés szerint ma a világon létező kb. 200 államban több mint 10 000 kultúra létezik;
2. a világon kb. 5000 etnikai csoport azonosítja magát (hivatkozás P. M. Parker 1997. és UNDP-jelentés 2004.);
3. a világon ma 4000–6000 nyelvet beszélnek (Salat 2008: 12–13). Igazi Babel. A multikulturalitás indoklásaként még néhány adatot átvennénk Salattól. 2003-ban J. D. Fearon 160 országban 820 saját kulturális identitással rendelkező közösséget azonosított. A 2004. évi UNDP-jelentés szerint a világ össznépességéhez viszonyítva minden hetedik személyt valamilyen hátrány éri amiatt, hogy egy etnikai, vallási, kulturális vagy nyelvi kisebbségi csoport tagja (Salat 2008: 13).

A multikulturalizmus fogalma, amint látjuk, egyértelműen nehezen definiálható. „A fogalmat gyakorta egymással össze nem hasonlítható kontextusban, eltérő tartalmakkal használják, olykor összekevervén az eszményi tartalmakat az objektív tartalmakkal”, az ideálist a valósággal (Salat 2008: 14). Zavart kelt az is, hogy a multikulturalitást és interkulturalitást általában szinonim fogalmakként használják, arra hivatkozva, hogy mindkét fogalom a másság, a kulturális különbözőségek értékelésére és tiszteletére vonatkozik. Ebben a szemléletben a két fogalom közötti különbség nem a tartalomra, hanem a nyelvi formára vonatkozik: francia nyelvterületen az interkulturalizmus, az angolszász nyelvterületen a multikulturalizmus fogalmát használják.

Egyes szerzők szerint meg kell különböztetni a két fogalom tartalmát. Micheline Rey (1999) szerint a *multikulturalizmus* egy statikus állapot, amelyben a sokféleség ún. statikus plurikulturalizmusként nyilvánul meg. Azt jelenti, hogy

adott térségben a kultúrák mozaikszerűen élnek egymás mellett, közöttük gyenge az interakció, explicit formában alig, vagy egyáltalán nem is nyilvánul meg. A kultúrák egymás mellett élése nem implikálja a kölcsönhatást, csak esetleg a kölcsönös tiszteletet, a semleges viszonyulást, az autonómiát. Az *interkulturalizmus* a kölcsönösséget, az együttműködést, a szolidaritást jelöli egymástól eltérő kultúrák vagy emberek között (Rey 1999, vö. Nedelcu 2008: 33).

Bhikhu Parekh (2000) szerint még a multikultúra, a multikulturális és a multikulturalizmus fogalmakat is tisztázni kell, mivel ezek a fogalmak valójában jelentésbeli különbségeket hordoznak. A *multikultúra* több kultúrának a jelenléte adott időben és adott helyen. A multikultúra az etnokultúrák egyidejű együttléte meghatározható, konkrét, földrajzilag lokalizált paraméterek között. Ez a szociológiai szemlélet lényege. Szociálpszichológiai értelemben a fogalom az egymás mellett élő etnokultúrák *viszonylag passzív* kapcsolatára utal. A viszonylagos passzivitás magyarázata az identitásféltésben vagy identitáserősítésben lehető fel. Minél passzívabb a kulturális egymásra hatás, annál szorosabban tapad az etnikai-nyelvi identitástudathoz és rajzolja meg az egymás mellett élő kultúrák sajátos arculatait. Ha a hatások intenzitása erősödik, szélsőséges esetben akár „az azonosságtudat elvesztésének és eltűnésének lehetőségét is magában rejtí” (Csepeli 1997: 528).

A *multikulturális* jelző egy állapotra, a közösségi kultúrák sokszínűségére, illetve annak megélésére, az azokhoz való viszonyulásra utal. A fogalom maga a *különböző vagy eltérő kulturális tényekre vonatkozik*. Mint ilyent, a durkheimi „társadalmi tény” értelmében kell felfogni. „A társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általánosan jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól független, önálló léttel rendelkezik” (Durkheim 1978: 36).

A *multikulturalizmus* vagy *multikulturalitás* (szinonim fogalmak). B. Parekh (2000) szerint a *kulturális tény normatív tartalmára* vonatkozik, arra, hogy milyen választ adunk a multikultúra tényére. Ebben a vonatkozásban akár társadalmi ideológiaként is értelmezhető. Egy multikulturális jellegű városban például olyan épületeket lehet azonosítani, amelyek a különböző ott élő népek vagy népcsoportok sajátos, szimbolikus tartalmakat is közvetítő, hagyományápoló építkezési stílusában épültek. Marosvásárhely főterén például megtalálható az európai kultúra magyar közvetítésű gótikus, barokk, szecessziós, illetve a román közvetítésű bizánci stílusú építkezés, jelezvén a város multikulturális voltát. Eger főterén a török hódoltság idejéből származó minaret, a gyönyörű ortodox ráctemplom, a szebbnél szebb barokk katolikus templomok sokasága jelzi, hogy az ott élők a multikulturalitást értékékként kezelik, egy erősen barokk jellegű észak-magyarországi városban.

2.1. A multikulturalizmus kialakulása

Will Kymlicka (1995) szerint a multikulturalizmus kialakulásának két formája van: az egyik a *történelmi gyökerű*, a másik a *migrációs* multikulturalizmus. Lényegében igazat adunk neki, hiszen a történelmi tapasztalat ezt igazolja. Kymlicka történelmi gyökerű multikultúra képződését azonban mindenképpen árnyalni kell.

Úgy véljük, hogy a multikulturalitás létesülését négy tényező alapozza meg: a történelmi feltételek, a belső demográfiai szaporulat, a gazdasági-társadalmi-politikai feltételek és a neveléskultúra.

- a) *A történelmi feltételek* két tényezőre vezethetők vissza: az egyik a kisebbségi népcsoportok kialakulása, a másik a migrációhoz kapcsolódó demográfiai változás. Kymlicka lényegében erre a két tényezőre redukálja a multikulturalizmus okait.
- b) *A belső demográfiai arányok* sokféle módon változhatnak meg. A módosulások lehetnek természetes társadalmi folyamatok eredményei, de lehetnek erőszakos, politikai szándékokból fakadók is. A demográfiai arányok megváltozhatnak például az egyes etnikulturális csoportok eltérő természetes szaporulatával, az önkéntes belső migrációval, az emigrációval és az imigrációval, a be-, ki- és áttelepítésekkel, a nyílt vagy rejtett politikai és adminisztratív intézkedésekkel. Ezek a demográfiai mozgatók külön-külön is képesek változást indukálni, de általában keverednek. A két világháború közötti időszakban például az ún. kultúrzonapolitika nyomán történt népességmozgatás erősen meg tudta változtatni Erdély, a Partium vagy Dobruzsza demográfiai arculatát. „Az 1924. július 26-i állami elemi oktatásról szóló törvény a román jelenlét megerősítését tűzte célul egész Erdély területén, a pozitív diszkrimináció elve alapján. Az egységes román oktatás törvényi alapjait fektette le. Előírta, hogy az elemi oktatás ingyenes és kötelező egész Romániában, az elemi iskolai oktatás irányítása és ellenőrzése állami feladat, egyetlen iskola sem állítható fel a közoktatásügyi minisztérium előzetes engedélye nélkül, az elemi oktatás egységes egész Románia területén, az oktatás nyelve a román, de miniszteri engedéllyel, a román oktatási előírásoknak megfelelő programmal működő kisebbségi nyelvű iskolák is felállíthatók, a tanítók kötelesek román nyelvizsgát tenni, a helyén csak azon tanító maradhatott, aki sikerrel letette a vizsgát, azok a román anyanyelvű állampolgárok, akik anyanyelvüket a hosszú idegen uralom miatt elveszítették, kötelesek gyermekeiket román tannyelvű iskolába íratni, minden egyes gyermek eredetét meg kell vizsgálni. A törvény lefekteti a kultúrzona elméletét, és kijelöli a 20 kultúrzonát. Az 1924-es állami

elemi oktatásra vonatkozó törvény komoly kedvezményeket helyezett kilátásba a kultúrzonában tanítást vállaló, más megyéből oda költöző román tanítók számára. Ezek között szerepelt az 50%-kal megnövelt fizetés, 10 ha telepítési telek, ha végleg letelepednek, előnyök a tanítói fokozatok megszerzésében, költözködési/kiszállási prémiumok. A kedvezmények és jutalmak sok ókirályságbeli tanítót és tanárt győztek meg a misszió teljesítésének elfogadásáról. A szolgálatteljesítés feladata négy évre szólt, de a föld legtöbbjüket végérvényesen a „kultúrzonához” kötötte” (Albert-Lőrincz 2007: 25). 1917–18-ban a magyar kormány is élt ezzel az elvvel, amelynek alapján az ortodox és görög katolikus iskolákat állami kontroll alá vonta (Hitchins 1998: 281–282).

- c) *A gazdasági feltételek* a megélhetési migráció alakulásáért felelősek. A gazdasági feltételek politikai eszközként is hatnak mint olyan társadalmi-politikai intézkedések velejárója, amelyek a társadalmi mozgásokat beindítják. A belső migrációt előidézheti például az aránytalan régiófejlesztési politika. Az imigrációt a jobb megélhetési esélyek segítik. A kivándorlást ennek a fordítottja.
- d) *A nevelés* azért válhat a multikulturalizmus kialakító vagy gátló tényezőjévé, mert társadalmi tényként hat – durkheimi értelemben –, és mint ilyen, erősítheti a demokratikus társadalmi szellemiség meghonosodását, a politikai döntéshozatali gyakorlat toleráns vagy pozitívan diszkrimináló szemléletalakítását, ami a multikulturalizmusnak kedvez, illetve a nemzeti-nacionalista-soviniszta-irredenta és egyéb jelzőkkel illethető intoleráns társadalmi légkör kialakítását vagy legitímációját, ami a más-ságot képviselő csoportok vagy közösségek izolációs-szeparatista törekvéseit erősítik.
- e) *Az anyanyelvi oktatás kizárítása és a többségi nyelven való oktatás* nemcsak a nyelvi identitás gyengülését, a saját kulturális értékek ápolásának hiányából fakadó nemzetrontást eredményezi, hanem azt is, hogy működésbe hozza a kapcsolati hálót, amely nyilvánvalóan kapcsolati szelekciót és kapcsolódási inerciákat hoz működésbe, így hosszú távon az asszimilációt segíti elő.

A fenti tényezők külön-külön is kifejtik hatásukat a multikulturalizmus létrejövetelében, de a hatások gyakran összekapcsolódnak, összefüggenek egymással.

Az összefüggések közül az államhatárok elmozdításával kialakult kisebbségi léthelyzetbe kerülés a legtörékenyebb történelmi tényező, amely kultúrákat helyezhet térben egymáshoz közel. Olyan multikulturális helyzetet hoz létre,

melyben a multikulturalizmus tartalma kiüresedik, amelyben a kultúrák fokozott autonómiára törekednek, ami kedvez annak, hogy szigetszerű, enklavizált kulturális egységek alakuljanak ki. Ebben a helyzetben a kultúrák közeledése passzív, egymásra hatásuk esélye gyenge marad. A magyarázata abban van, hogy a kisebbséggé válást a közösség traumaként éli meg, mivel egy nemzetköziredek egy uralkodó kultúrából kisebbségi léthelyzetbe kerülve már nem rendelkezik a multikulturalizmus megfelelő eszközeivel és technikáival, és ezek kialakulása hosszú időt vesz fel. Az elmondottak érvényesek az uralkodó kultúra tagjaira, közösségeire is, annyi különbséggel, hogy a kulturális fölény tudatában gyakran nem is törekszenek a tartalmas multikulturalizmusra.

Az uralkodó többségi kultúrák tulajdonképpen két úton válhatnak kisebbségivé úgy, hogy bizonyos országrészek, a lakossággal együtt más politikai-adminisztratív intézményi keretbe kerülnek, más államok polgáraivá válnak, vagy úgy, hogy egy idegen kultúra rátelepedik az őshonos kultúrára és marginalizálja azt. Ez utóbbit a transzkulturáció körében részletesebben is tárgyaljuk. Will Kymlicka (1995) szerint az etnikai típusú kisebbségi csoportok esetében a „történelmi gyökerek” azok, amelyek a különbözőséget táplálják. Ezek a kisebbségi kultúrák a saját uralkodó identitástudatukat viszik tovább, és ennek a tudatnak a fenntartására, fennmaradására és továbbvitelére törekszenek. Az ilyen attitűd és magatartás természetes és jogos, amennyiben az új helyzetben bármilyen diszkriminációt érzelenek vagy tapasztalnak, azonban a multikulturalizmus kialakulásának útjában áll.

A multikulturalitás fogalmának mai másik tartalma a *demográfiai migráció*hoz kapcsolódik, amely – mivelhogy együtt jár a kulturális migrációval – kisebbségi kulturális góccokat hozhat létre. A nemzetközi vándorlás (migráció) fokozódása miatt, amely a szabad mozgás jogának gyakorlatából adódik, megsokszorozódtak a kultúrák találkozási felületei, a társadalmak zöme multikulturálissá vált. Will Kymlicka fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a multikulturalitásnak a fenti két formáját és az ezekből fakadó különbözőségeket nem szabad egyazon normatívák szerint kezelni, mert a történelmi gyökerű kisebbségi lét tartalmilag sokkal komplexebb, és sokkal több érzékenységet hordoz magában. Jürgen Habermas (1998) az ilyen kisebbségi közösségeket *őshonos* kisebbségeknek (*born minorities*) nevezi (vö. Salat 2008: 16). Az őshonos kisebbségek *államalkotó kisebbség*ként való definiálása jórészt megoldhatná a kisebbségi státusból eredő komplexusokat és sérelmeket, és előmozdíthatná a multikulturalizmust. Nyilván ebben a kérdésben a többségé kell hogy legyen az első gesztus vagy lépés, a társadalom kollektív tudatának és kisebbségmentalitásának megváltoztatásával.

2.2. A demográfiai migráció és a globalizáció

A demográfiai migráció jelensége erősen meghatározza a 20. század arculatát. A migrációt Edward A. Tirykian a globalizáció folyamatához társítja. A globalizálódás folyamatai, amelynek meg tapasztalható jelenségei között ott van a nemzetközi migráció, az egyre fejlettebb szállítási és kommunikációs eszközök, a termelés „globális áruláncai” stb., egyre porózusabbá és egymást áthatóbbá teszik a civilizációt (vö. Tirykian 1996).

A kultúrák sokszínűvé válása több kulturális infrastruktúra kialakulásához vezetett. A kultúra infrastruktúrája a kultúra tárgyának az a része, amelyet legáltalánosabban szellemi kultúrának neveznek. Székely János szerint bele tartoznak a „társadalom erkölcsi-emberi viszonylatai”, „az emberközösség erkölcsitudati önszabályozása”, „az emberközösség egész organikus élete” (Székely 1985: 162). Minden alkotó eleme – a nyelv, az erkölcs (értékrend, szándék és viszonyulási-magatartási rendszer), a vallás, a tudomány, a művészet, a filozófia (világkép és kollektív tudat) „az együttélés normáit közvetíti az ember felé” (Székely 1995: 136), és amely autentikus és perspektivikus dimenzióba helyezi a kulturális infrastruktúrát.

A hagyományos társadalmakra valóban érvényes a Székely János által képviselt felfogás, hisz azok kulturális egységét az uralkodó elit kultúrája testesítette meg. Lényegében tehát csak szociális értelemben képeztek eltérő kulturális infrastruktúrákat, és ehhez tartoztak hozzá a műveltségbeli vagy esetleg nyelvi különbségek. Gondoljunk csak egy nemzet elit és népi kultúrájára, amelyek valójában eltérő kulturális infrastruktúrális szinteket képeztek, de a népi kultúra jelentőségét senki nem képviselte. Később – ez már a 19. század vége, a 20. század eleje – a népi kultúrák is bekerültek a kultúra regiszterébe, a társadalmi emancipációnak és a szociológia fejlődésének köszönhetően. Székely János felfogása a pártállami monokultúrákra érvényes megállapítás.

A kultúrák 20. századi, migrációhoz kapcsolódó keveredése – állítja Tirykian – egymással szembehelyezhető *kulturális infrastruktúrális szinteket* eredményezett vagy erősített fel. Ilyen szintek például a magas és alacsony (elit és tömeg) kultúra, intézményesült és szórványkultúra, globális és lokális kultúra (vö. Tirykian 1996). Ezek a szintek szigorúan nem választhatók szét, csak abban az esetben, ha jól meghatározható, vizsgálható (valamilyen kvantitatív mutatóval mérhető) kritériumokra alapozunk.

A multikulturalitás nem új keletű jelenség, mégis neologizmusnak kell tekintenünk nyelvünkben. A kultúrák találkozása a nagy hódítások, népvándorlások és vallásmissziók korában kezdődött el. A mai értelemben vett multikulturalitásról akkor még nem beszélhettünk, habár kultúrák kerültek egymáshoz

közel. Multikulturalizmusról csak akkor beszélhetünk, ha az egymás mellé került kultúrák (nyelvek, szokások, hagyományok, kollektív tudatok, vallások) nem egymás megsemmisítésére (asszimilálására), hanem egymás megértésére és elfogadására törekszenek. A multikulturalitás azt jelenti, hogy az egymás mellett élő kultúrák szimmetrikus értékviszonyban állnak egymással, egyik sem alárendeltje vagy kiszolgálója a másiknak, kölcsönösen elismerik, hogy mindegyik kultúra emberi teljesítmény, az egyforma értékeket valló emberi közösségek kollektív produktuma. Az egymás mellett élő kultúrák csak azért kerülhetnek egymáshoz viszonyítva alá-fölé rendeltségi (asszimétrikus) viszonyba, mert egyiket a többségi társadalom, másikat a kisebbségi csoportok vagy közösségek tekintik magukénak. A többség mindig a kisebbség fölötti uralom gyakorlására törekszik. Ennek érdekében létrehozza a hatalom gyakorlásának eszközeit, amelyekkel legitimálja uralmának és felsőbbrendűségének létjogosultságát.

(Következő számunkban folytatjuk.)

Irodalom

- Albert-Lőrincz Márton: *Törd a kigyó fejét. Iskolaiügy a vallásnevelés prizmáján keresztül a 20. századi Gyulafehérvári Egyházmegyében*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár, 2007.
- Bassis, Michael S.–Gelles, Richard J.–Levine, Ann: *Sociology: An itroduction*, 4th ed., McGraw-Hill, Inc., New York, 1991.
- Csath Magdolna: *Interkulturális menedzsment*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2008.
- Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest, 1998.
- Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Habermas, Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete (I–II.)*. Szerk. Némedi D., Rényi Á., Somlai P., ELTE, Budapest, 1985.
- Hitchins, Keith: *Románia 1866–1947*. Editura Humanitas, București, 1996.
- Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations?* 1993.
History.club.fatih.edu.tr/103 Letöltve 2010. feb. 28.
- Kéri András: *Indiánok világa*. Anno kiadó, é. n, h. n.
- Krémer Balázs: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. Clarendon Press, Oxford, 1995.

- Nedelcu, Anca: *Fundamentele educației interculturale. Diversitate, minorități, echitate*. Polirom, Iași, 2008.
- Ortiz, Fernando: *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*. (Trans. Harriet de Onís), Durham, NC: Duke University Press, 1995.
- Parekh, Bhikhu: *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*. Palgrave, New York, 2000.
- Salat Levente (ed.): *Politici de integrare a minorităților naționale din România. Aspecte legale și instituționale într-o perspectivă comparată*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca, 2008.
- Smootha, Sammy: Types of Democracy and Models of Conflict Management in Ethnically Divided Societies. In: *Nations and Nationalism*, 2002, vol. 8, nr. 4., 475–503. p.
- Székely János: *A mítosz értelme*. Kriterion, Bukarest, 1985.
- Székely János: *A valódi világ*. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.
- Tirykian, Edward A.: Keresztény, gnosztikus, pogány. *Lettre*, 23. szám, 1996 (Tél), <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00007/13tiry.html>. Letöltve 2010. feb. 12.
- Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Atlantisz, Budapest, 1994.
- Ungvári Zrínyi Imre: A kultúráköziség vizsgálatának perspektívái és tematizálásának alapintenciói. In: *Az interkulturalitás – interdiszciplináris megközelítésben*. Szerk. Veress Károly, Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2008, 11–37. p.
- Waters, Mary C.–Jiménez, Tomás R.: Assessing Immigrant Assimilation: New Empirical and Theoretical Challenges. *Annual Review of Sociology*. 2005, Vol. 31, Nr. 1. 105–125. p.